

İBÂDÎ FİRAK LİTERATÜRÜNDE ŞEHRİSTÂNÎ ETKİSİ

-Kalhâtî Örneği-

Kadir GÖMBEYAZ**

ÖZ

İslam tarihi boyunca ortaya çıkan siyasi-itikâdî oluşumları/fırkaları ve onların görüşlerini ele alan fırak edebiyatının şüphesiz en başarılı ve en çok bilinen örneği Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* isimli diğer dinleri de kapsayan eseridir. *El-Milel* yazılmasının akabinde kısa bir süre içerisinde İslam coğrafyasının pek çok köşesine ulaşmış ve özellikle nispeten tarafsız ve ilmi üslubu sebebiyle değişik fırka mensupları tarafından dahi başvurulan temel bir kaynak olmuştur. Bunun örneklerinden biri Şehristânî'den kısa bir süre sonra yaşadığı anlaşılan Uman'ın Kalhât şehrinde İbâdî âlim Ebû Abdillâh el-Kalhâtî'nin (ö. 7./13. yy) *el-Kesf ve'l-beyân* adlı eseridir. Bu makale *el-Kesf*'in ikinci cildinin otuz sekiz ile ellinci bâbları arasında yer alan İslam fırkalarının tasnif edildiği bölüm üzerine odaklanarak Şehristânî'nin *el-Milel*'indeki fırka tasnifi ile yapılan mukayeseler sonucu görülen çarpıcı benzerliklerden hareketle Kalhâtî üzerinde Şehristânî etkisinin mevcudiyetini iddia etmekte ve bunu ispatlamaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Şehristânî'den ciddi ölçüde yararlandığı anlaşılan Kalhâtî'nin niçin eserinin hiçbir yerinde Şehristânî'den veya *el-Milel*'den bahsetmediği sorusuna da birtakım öneriler sunmaktadır. Son olarak Kalhâtî'nin tasnifinin Şehristânî'nin tasnifinden nerelerde ve hangi bakımdan farklılaştığını tespit etmek suretiyle Kalhâtî'nin tasnifinin kendine özgü niteliklerini başlıklar halinde ortaya koymaya çalışmaktadır.

Ahahtar Kelimeler: İbâdilik, Kalhâtî, Şehristânî, Uman, Fırak Edebiyatı

THE INFLUENCE OF AL-SHAHRAS'TÂNÎ ON IBÂDÎ HERESIOGRAPHY

-The Case of al-Qalhâtî-

ABSTRACT

The most successful and well-known example of Islamic heresiography, that examines political-theological sects/*firaq* throughout Islamic history and their views, is *al-Milal wa-l-nihal*, that includes also other religions, by Abû l-Fath al-Shahrastânî (d. 548/1153). Copies of *al-Milal* reached various regions of Islamic world in a short time just after it had been written and became a major source of reference in its area even by authors with different sectarian identities, particularly due to its relatively neutral approach and scientific method. The influence of *al-Milal* could be apparently

* Bu makale 16-18 Haziran 2014 tarihlerinde İngiltere/Cambridge'de düzenlenen Today's Perspectives on Ibadî History and the Historical Sources başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan ve sempozyum bildirilerinin yer alacağı kitapta yayımlanacak olan "Sources and Characteristics of al-Qalhâtî's Heresiological Classification in His al-Kashf wa-l-bayân" başlıklı İngilizce bildiri metninin odağında ve kurgusunda değişiklik yapılmak suretiyle birtakım ilave ve düzenlemeleri içeren ve dergi hakemlerinin katkı, görüş ve eleştirileriyle geliştirilen Türkçe hâlidir.

** Araş. Gör., Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. İslam Mezhepleri Tarihi ABD, kgombeyaz@uludag.edu.tr

seen in *al-Kashf wa-l-bayân* by an Ibâdî scholar, Abû 'Abd Allâh al-Qalhâtî (d. 7th/13th century) who lived in Qalhât, a southern coastal city of Oman, just less than a century after al-Shahrastâni. This paper focuses on the parts between the thirty-eighth and fiftieth chapters of the second volume of *al-Kashf* regarding Islamic sects and makes comparisons with *al-Milal* and, as a result, claims the existence of al-Shahrastâni's influence on al-Qalhâtî and tries to prove it based on striking similarities between two texts. On the other it offers suggestions about the reasons why al-Qalhâtî mentioned neither al-Shahrastâni nor *al-Milal* anywhere in his *al-Kashf* even if he seemingly widely utilized *al-Milal*. Finally it attempts to describe the characteristics of al-Qalhâtî's heresiological classification by pointing out where and how it differs from al-Shahrastâni's.

Key Words: Ibâdism, al-Qalhâtî, al-Shahrastâni, Oman, Islamic Heresiography

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 30.09.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 10.12.2014

GİRİŞ

İslam tarihi boyunca ortaya çıkan itikâdî fırkaları ele alıp onları çeşitli biçimlerde tasnife tabi tutmak, Müslüman âlimlerin erken dönemlerden itibaren ilgi duydukları bir uğraş olagelmıştır. Bu uğraşın görünürdeki temel amacı İslam'dan sudûr eden fırkaları nesnel bir şekilde tespit etmek olsa da çoğu zaman diğer fırkaları eleştirmekve yanlışlıklarını ortaya koymak suretiyle müellifin mensup olduğu firkanın doğruluğünü ispat etmek olmuştur. Bunu yaparken müellifler çeşitli fırka tasnif modelleri geliştirmişlerdir. Genel olarak "Makâlât Geleneği", "Fırak Edebiyatı", "Milel-Nihal Literatürü" gibi isimlerle anılabilecek bu yazın faaliyetinin¹ en meşhur örneği şüphesiz Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseridir. İsminden anlaşılacağı üzere yalnızca İslam mezheplerini değil, diğer din ve inanç sistemlerini de ele alan ve özellikle nispeten tarafsız ve ilmî üslubu² ile göze çarpan bu eser, yazıldıktan sonra kısa bir süre içerisinde İslam coğrafyasının pek çok köşesine ulaşarak tanınmış,³ yal-

- 1 Josef van Ess İslam'ın ilk asrından miladî on dokuzuncu asra kadar olan süreçteki fırak edebiyatını detaylı bir şekilde incelemiştir; bkz. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*, C. I-II, Berlin - New York 2010.
- 2 Nitekim Şehristânî, *el-Milel*'deki metodolojisini "her firkanın görüşünü sahihini fâsidinden, doğrusunu yanlışından ayırmaksızın, onların lehinde bir taassup göstermeden veya aleyhlerine bir müdahalede bulunmadan kitaplarında bulduğum şekliyle aktarmayı kendime bir şart olarak koyuyorum" ifadeleriyle ortaya koyar; bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fa'ûr, Beyrut 1996, I. 22.
- 3 Şehristânî'den yaklaşık yarım asır sonra yaşamış olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Maveraünnehr ve Hint bölgesindeki seyahatleri sırasında yaptığı tartışmaları aktardığı *el-Münâzarât* adlı eserinde anlattığı bir hadise *el-Milel ve'n-nihal*'in nüshalarının Maveraünnehr bölgesine ulaştığını ve eserin dikkate değer bir şöhrete kavuştuğunu göstermektedir; bkz. Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ziyâiddin Ömer er-Râzî, *Münâzarâtü Fahrüddin er-Râzî fi bilâdi Mâverâinnehir*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut 1966, s. 39; Türkçe çevirisi: "Fahrettin er-Râzî'nin Tartışmaları II", çev. Ömer Ali Yıldırım, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 5, Sa. 9, Şırnak 2014, s. 120.

nızca Eş'arî müellifler üzerinde değil farklı fırkalara mensup fırak müellifleri üzerinde de etkide bulunmuştur. Bu makale çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağımız üzere, Şehristânî'nin *el-Milel*'inin ulaştığı coğrafyalardan biri Uman bölgesi olup oradaki etkisinin bâriz bir şekilde görüldüğü eser, her ne kadar Şehristânî'nin ismi veya *el-Milel*'i hiçbir yerde zikredilmemiş olsa da, Uman İbâdîlerinden Kalhât (قلهات) şehrine nispetle Kalhâtî olarak anılan Ebû Abdillâh⁴ Muhammed b. Sa'îd el-Kalhâtî el-Umânî el-Ezdî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ıdır.⁵ Her biri ellibâb ihtiva eden iki ana ciltten meydana gelen eserin⁶ ilk cildi ihtilâflı itikâdî meseleleri ele alan konu merkezli bir kelâm eseri niteliğindedir. Yazar konuları ele alırken bir taraftan "Ehlü'l-istikâme" diye

- 4 Bazı müellifler Kalhâtî'yi Ebû Abdillâh olarak değil, Ebû Sa'îd şeklinde künyelendirir; örnek olarak bkz. Charles Rieu, Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum, London 1894, s. 122; Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen litteratur: zweiter supplementband (GAL S), Leiden 1938, II, 568; Muhammad A. Kafafi (=Kefâfi), "The Rise of Khârijism according to Abû Sa'îd Muhammad b. Sa'îd al-Azdi al-Qalhâtî", Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb/Bulletin of the Faculty of Arts, C. 14, Kahire 1952, s. 29-48; Türkçe çevirisi: "Abû Sa'îd Muhammad b. Sa'îd al-Azdi al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 18, Ankara 1980, s. 177-191. Onların bu kanaatinin gerisinde Kalhâtî'nin isminin yazma nüshada zikredilmemiş olması ve Kalhâtî ile eseri el-Keşften bahseden Cümeyyil b. Hamis es-Sa'dî'nin Kâmûsu's-şerî'a'sında Kalhâtî'nin künyesinin Ebû Sa'îd olarak verilmesi yatmaktadır. Ancak Kalhâtî'nin el-Keşf'inin nâşiri Seyyide İsmail Kâşif, Kefâfi'ye referansla Kalhâtî'nin Ebû Sa'îd şeklinde künyelendirilmesinin hatalı olduğunu, doğrusunun Ebû Abdillâh olması gerektiğini belirtir; bkz. Seyyide İsmail Kâşif, "Mukaddime", Kalhâtî'nin el-Keşf ve'l-beyân'ı içinde, I, 7. Aynı yargı Wilkinson tarafından da vurgulanmıştır; bkz. John C. Wilkinson, Ibadism: Origins and Early Development in Oman, Oxford 2010, s. 407.
- 5 Eser, Seyyide İsmail Kâşif tarafından Londra British Museum 2606 numarada yer alan yazma nüshaya dayanılarak tahkik edilmiş ve 1980 yılında Uman Sultanlığı tarafından (Saltanatu Umân Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe) iki cilt halinde basılmıştır. Eserin kısmı neşirleri de Tunus'ta Muhammed b. Abdilcelil tarafından bir Seyyide İsmail'in neşirinden önce ("Hilâfetü Osmân ve Âli min kitâbi'l-Keşf ve'l-beyân", Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tünusiyye, C. 11, Tunus 1974, s. 179-238), diğeri ise aynı yıl ("İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ve's-Sıfâtiyye ve'l-Haşviyye ve Fırakuhâ min kitâbi'l-Keşf ve'l-beyân", Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tünusiyye, C. 18, Tunus 1980, s. 89-214) yapılmıştır. İlginç olan nokta ne Seyyide İsmail'in ne de Muhammed b. Abdilcelil'in birbirlerinin neşirlerinden haberdar olmalarındır. Zira Seyyide İsmail, el-Keşf'in British Museum'daki nüshasının eserin elimize ulaşan tek nüshası olduğunu belirtirken ("Mukaddime", I, 6), Muhammed b. Abdilcelil 1975 yazında Cezayir'in Beni Isguen şehrindeki el-Kutb Kütüphanesi 747 numarada bir başka nüshaya rastladığını ve 1980 yılındaki neşirini bu iki nüshadan hareketle ancak British nüshasını ana nüsha olarak almak suretiyle neşrettiğini zikreder (s. 97). Hatta eserin Dimaşk'taki el-Mektebetü'z-Zâhiriyye'de de bir başka nüshasının olduğunu öğrenmiş, ancak nüshaya ulaşamamıştır (a.y). Öte yandan Muhammed b. Abdilcelil'in 1980 yılında bir makale içerisinde neşrettiği el-Keşf'in İslam fırkaları ile alakalı bölümünü el-Fıraku'l-İslâmiyye min hilâli'l-Keşf ve'l-beyân adıyla 1984'de kitap olarak neşretmesi (maalesef bu neşre ulaşamadık) ve bu neşrine referansta bulunmak suretiyle 1988 senesinde Kalhâtî'nin diğer fırkaları ele alış biçimini incelediği makalesinde Kalhâtî'yi Ebû Sa'îd künyesi ile hicri on birinci yüzyıl âlimlerinden biri olarak zikretmesi (bkz. "Minhâcü'l-Kalhâtî fi'r-redd alâ husûmihi min hilâli mâ tubî'a min kitâbi'l-Keşf ve'l-beyân", Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tünusiyye, C. 27, Tunus 1988, s. 167) Seyyide İsmail'in 1980 yılındaki neşirinden habersiz olduğunu göstermektedir. Bu hususta özellikle Seyyide İsmail'in neşirinin sınırlı sayıda kütüphaneye dağılmış olması etkili olsa gerektir. Ayrıca iki müellifin Kalhâtî'ye yaklaşım biçimindeki farklılık da kısmen rol oynamış olabilir. Zira Seyyide İsmail mezhepdaşı bir müellifin eserini neşrederken, Muhammed b. Abdilcelil Kalhâtî'ye sert eleştiriler yöneltmektedir.
- 6 Nitelik müellifin bizzat kendisi eserini her iki ciltte elli bâb olacak şekilde tanzim ettiğini belirtir; bkz. Kalhâtî, el-Keşf ve'l-beyân, thk. Seyyide İsmail Kâşif, Maskat 1980, I, 28.

isimlendirdiği doğru yoldaki fırkanın (=Vehbiyye/İbâdiyye)⁷ görüşlerinin doğruluğunun ispatlamaya çalışırken diğer taraftan da diğer fırkaların muhalif görüşlerini reddeder. Eserin ikinci cildi yaratılıştan ve Hz. Âdem'den başlayan bir "genel tarih" formatında olup yirmi beşincibâbından itibaren diğer dinleri ve İslam fırkalarını ele alan "milel-nihal" türü bir eser kimliğine bürünür.⁸ Yazarın sistematigi içerisinde İslam fırkaları kendilerine tarihsel anlatının doğal bir sonucu olarak yer bulurlar.

Bu çalışma *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserin ikinci cildinin otuz sekiz ile ellincibâbları arasında yer alan İslam fırkalarına dair tasnife odaklanmakta⁹ ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'deki tasnifi ile mukayeseler yapıp Şehristânî etkisinin mevcudiyeti iddiasında bulunarak bu etkiyi gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra Kalhâtî'nin tasnifinin Şehristânî'nin tasnifinden nerelerde ve hangi bakımdan farklılaştığını tespit etmek suretiyle Kalhâtî'nin tasnifinin kendine özgü niteliklerini de ortaya koymaya çalışmaktadır.

1. KALHÂTÎ'NİN *EL-KEŞF VE'L-BEYÂN* DAKİ FIRKA TASNİFİNDE ŞEHRİSTÂNÎ ETKİSİ

Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserinde gerçekleştirdiği fırka tasnifindeki Şehristânî etkisini ortaya koymadan önce Kalhâtî'nin ne zaman yaşadığı, dolayısıyla *el-Keşf ve'l-beyân*'i ne zaman kaleme aldığı sorusunun cevaplanması önem arz etmektedir. Zira *el-Keşf ve'l-beyân*'ın yazma nüshasının keşfedilmesi ile Kalhâtî'nin ne zaman yaşadığına dair birtakım tezler öne sürülmüş, hatta bazı araştırmacılar Şehristânî'den daha önceki bir zaman diliminde yaşadığını ve dolayısıyla Kalhâtî'nin Şehristânî'den değil, Şehristânî'nin Kalhâtî'den yararlandığını iddia etmiştir.

Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserini tahkik eden Seyyide İsmail Kâşif, *el-Keşf*'in ilk cildinin otuz yedincibâbında zikredilen "*İmâm Sa'îd b. Abdillâh bu konuda benimle münâzara etti*" şeklindeki ifadede (II, 318) ismi geçen İmâm Sa'îd b. Abdillâh (b. Muhammed b. Mahbûb)'un 320 [932] yılında kendisine beyat edilen ve 328 [939] yılında da şehit edilen bir kişi olduğunu

7 Kalhâtî'ye göre, Ali b. Ebî Tâlib'ten sonra kendisine tâbi olunan ilk imam Abdullâh b. Vehb er-Râsibî el-Ezdi'ye nispet edilen Vehbiyye ile Abdullâh b. İbâd'a uyan İbâdiyye tek bir fırka olup 'hak fırka'yı temsil etmektedirler; bkz. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 423. Kalhâtî'nin bu ifadesine ve kabulüne binâen biz de çalışma boyunca fırkayı Vehbiyye/İbâdiyye şeklinde göstermeyi tercih ediyoruz.

8 Müellif dinleri ve İslam fırkalarını ele almaya başladığı yirmi beşinci bâba ilginç bir şekilde sanki yeni bir esermiş gibi hamdele ve salvele ile başlar. Ancak bu durum, söz konusubölümün müstakil bir eser olup daha sonra ana esere ilave edildiği anlamına gelmez. Zira müellif eserinin henüz başında eserin ikinci cildinde fırkalardan ve dinlerden bahsedeceğini belirtmiştir; bkz. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 27; ayrıca I, 373.

9 Kalhâtî'nin *el-Keşf*'in ikinci cildinin yirmi altı ile otuz yedinci bâbları arasında diğer dinlere dair yaptığı tasnif ve verdiği malumattaki Şehristânî etkisi de bâriz bir şekilde görünmektedir. Ancak makalenin kapsamını İslam fırkaları ile sınırlı tuttuğumuz için diğer dinler noktasında iki kaynak arasındaki ilişkiyi burada söz konusu etmeyeceğiz.

belirterek Kalhâtî'nin 4./10. asrın başlarında yaşadığı sonucuna ulaşmıştır.¹⁰ Michael Cook da Kalhâtî'yi kesin olmamakla birlikte beşinci yüzyıla yerleştirmiştir.¹¹ Cook'un bu kanaatini Lewinstein, Cook'un etkisinin açık bir şekilde görüldüğü doktora tezinde paylaşmıştır.¹² Brockelmann ise, Kalhâtî'nin vefat tarihini "1070/1659"dan önce" şeklinde belirleyerek geniş bir zaman dilimini kapsayan bir tarihlendirmede bulunmaktadır.¹³ Onun bu kanaatinin gerisinde Kalhâtî'den ismen bahsedilen en erken kaynağın Cümeyyil b. Hamîs es-Sa'dî'nin *Kâmûsu's-şerî'a'sı* olduğuna dair tespiti ve bu eserin hicrî 1059-1079 tarihlerinde hüküm süren İmâm Sultân b. Seyf b. Mâlik zamanında yazıldığını kabul etmesi yatmaktadır.¹⁴

John Wilkinson ise, *el-Keşfi* erken dönem 7./13. yüzyıl çalışması olarak görerek¹⁵ Kalhâtî'yi 6./12. yüzyılın sonları ile 7./13. yüzyılın başlarına yerleştirmiştir. Wilkinson'ın iddiasına delil teşkil eden hususların en önemlilerinden biri, 6./12. yüzyıldan 7./13. yüzyıla dönülen yıllarda bir Doğu Afrika şehri olan Kilve'de yaşanan ve Kalhâtî'nin de bir şekilde bizzat müdahil olduğu birtakım olaylardan bahseden *el-Makâmetü'l-Kilviyye* adlı Kalhâtî'ye ait bir başka eserin keşfidir.¹⁶ Kalhâtî, Irak'ın güneyinden gelen Ebû Alyân¹⁷ isminde bir şahsın Kilve şehrinin İbâdi olan halkından pek çok kişiyi aşırı bir Şîî fırkasına döndürmesi sonucu onları tekrar İbâdiliğe döndürmek üzere Uman'dan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Beşrî el-Menhî isimli birinin gönderildiği ve bu kişinin faaliyetlerinde başarılı olarak ora halkının tekrar İbâdiliğe dönmesini sağladığına dair haberlerin kendisine ulaşması üzerine *el-Makâmetü'l-Kilviyye* isimli eserini kaleme almış ve bu yaşananları soru-cevap kurgusu içerisinde secili nesir formunda aktarmıştır.¹⁸ Buna

10 Kâşif, "Mukaddime", I, 8. Muhammed b. Abdilcelil, Sa'îd b. Abdillâh'a dair bir hâl tercemesine ulaşamadığını belirtir; bkz. "İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ...", s. 112, dn. 50.

11 Michael Cook, *Early Muslim Dogma*, Cambridge 1981, s. 234.

12 Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Traditions*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, Princeton 1989, s. 29.

13 Brockelmann, *GAL S*, II, 568.

14 Brockelmann'ın dayandığı ve daha önce Rieu tarafından Badger'in eserine referansla kullanılan bu bilgi (bkz. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, s. 122) yanlıştır. Wilkinson, Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîs'e takdim ettiği *Kâmûsu's-şerî'a'sı*'nın bir yazma nüshasında kaydedilmiş bir ibareye göre eserin hicrî 1059-1079 tarihleri arasında değil, 1260-1280 (1844-1863) yılları arasında 20 yıllık bir zaman zarfında yazıldığını belirtmektedir; bkz. Wilkinson, *The Imamate Tradition of Oman*, Cambridge 1987, s. 353.

15 Wilkinson, "The Early Development of the Ibâdî Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society* içinde, ed. G.H.A. Juynboll, Carbondale - Edwardsville 1982, s. 242, dn. 8.

16 Wilkinson, "Oman and East Africa: New Light on Early Kilwan History from the Omani Source", *The International Journal of African Historical Studies*, C. 14, Sa. 2, Boston 1981, s. 273 vd. Wilkinson'ın yalnızca "The Early Development of the Ibadi Movement in Basra" başlıklı çalışması dışında başka bir yayınından yararlanmadığı anlaşılan Lewinstein, Wilkinson'ın *el-Keşf ve'l-beyân*'ı 7./13. yüzyıla ait bir çalışma olarak görmesini 'kendisi için açık olmayan birtakım gerekçelere dayandığını' söyler; bkz. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, s. 29.

17 Wilkinson bu ismi Ebû Aliyân olarak kaydederken (Wilkinson, "Oman and East Africa", s. 274-275), van Ess ise Ebû Alyân şeklinde düzeltir (van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 963).

18 Kalhâtî'den yaklaşık bir asır sonra İbnü'n-Nazr (ö. ykl. 690/1290) *el-Makâmetü'l-Kilviyye* üzerine bir şerh kaleme almıştır; bkz. Wilkinson, "Oman and East Africa", 273; van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 962.

göre Kalhâtî 6./12. yüzyılın sonları ile 7./13. yüzyılın başlarında yaşamış olmalıdır.¹⁹

Josef van Ess de *el-Keşf ve'l-beyân*'ın metninden hareketle Wilkinson'un kanaatini pekiştiren deliller sunmaktadır. Örneğin *el-Keşf* dereferansta bulunulan ve alıntı yapılan *Kitâbu'l-ekille* adlı eser 513/1119 tarihinde vefat etmiş olan Nicâd b. Mûsâ isimli bir âlime aittir.²⁰

Kalhâtî'nin yaşadığı dönemle alakalı olarak Wilkinson'un özellikle *el-Makâmetü'l-Kilviyye* üzerinden gerçekleştirdiği ikna edici delillendirme ile Kalhâtî'nin 6./12. yüzyılın sonları ile 7./13. yüzyılın başlarında yaşamış bir âlim olduğu kanaati yaygın bir kabul görmüştür. Buna göre Kalhâtî'nin fırka tasnifinin kaynaklarının hicrî ilk altı asırda aranması gerekecektir.

Kalhâtî'nin fırka tasnifindeki en önemli kaynağı ilerleyen satırlarda tablolarla ispatlanmaya çalışılacağı üzere çoğu zaman Sünnî-Eş'arî kimliği ile tanınan²¹ fırak edebiyatının en meşhur ve parlak ismi Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseridir. Kalhâtî'nin gerek İslam fırkalarından gerekse de diğer dinlerden ve onların mezheplerinden

19 Geriye *el-Keşf ve'l-beyân*'ın muhakkiki Seyyide İsmail'in Kalhâtî'nin 4./10. yüzyılda yaşadığı kanaatini dayandırdığı *el-Keşf*'te geçen ifadenin ne anlama geldiği sorusu kalmaktadır. Muhtemelen Kalhâtî 328/939 vefatlı İmâm Sa'îd b. Abdillâh ile tartışan üçüncü bir şahsın "*bu konuda benimle münâzara etti*" şeklindeki ifadesini aynen alıntulmuş, bu ibarenin sanki bizzat Kalhâtî'nin ifadesi gibi görünmesinden hareketle Seyyide İsmail de bu kanaate varmıştır. Kalhâtî'nin yaşadığı dönem ile alakalı bir başka kafa karıştırıcı durum "hak fırka/el-firkatü'l-muhikka"nın görüşlerinin ele alındığı *el-Keşf*'in ikinci cildinin son (ellinci) bâbında yer alan Hz. Peygamber'den itibaren İbâdilîği ulaştırın üstat silsilesinin verildiği kısımda ("fi ref'l-mezheb", II, 478) bulunmaktadır. Bu silsile Kalhâtî'den yaklaşık iki asır öncesinde İbn Bereke ve el-Bisyâvî'den başlayıp Hz. Peygamber'e dek uzanmakta, ancak Kalhâtî ile İbn Bereke ve el-Bisyâvî arasındaki iki asırlık zaman diliminde herhangi bir kimse zikredilmemektedir. Bahsettiğimiz bu silsileyi ele alan Gaiser, bu durumu Kalhâtî'nin genel bir sürekliliğin varlığını ortaya koymak amacıyla matuf olarak yalnızca her nesilden birkaç örnek verme ihtiyacı duyduğu şeklinde açıklamaktadır; bkz. Adam Gaiser, "Al-Qalhâtî's al-Kashf wa-l-bayân and the Construction of a Medieval İbâdi Identity", Basılmamış bildiri, The MESA Annual Meeting, Washington D.C. 1-4 December 2011. Bildirisini benimle paylaşan değerli meslektaşım Adam Gaiser'a müteşekkirim.

20 Van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 970; krş. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 289.

21 Şehristânî, kendisinden sonraki dönemde genel olarak Eş'arî bir âlim olarak tanınmış olsa da özellikle ömrünün âhir döneminde kaleme aldığı tefsiri *Mefâtihu'l-esrâr* ve mesâbihu'l-ebrâr'daki hâkim Şii karakter sebebiyle aslında gizli bir İmâmî/Şii olduğu veya daha özel olarak İsmâilî olduğu iddia edilmiştir. Şehristânî'nin özellikle söz konusu tefsiri üzerinden mezhebi kimliğini tespiti yönelik bir çalışma için bkz. Mustafa Öztürk, "The Different Stances of al-Shahrestâni -A Study of the Sectarian Identity of Abû l-Fath al-Shahrestâni in relation to his Qur'anic Commentary, *Mafâtih al-asrâr*", *İlahiyat Studies*, C. 1, Sa. 2, Bursa 2010, s. 195-239; Makalenin gözden geçirilmiş Türkçe versiyonu: "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Bir İnceleme", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 12, Sa. 1, Adana 2012, s. 1-41. Bir yandan Şehristânî'nin Şii temayüllerini barındıran tefsiri ile bazı risalelerinin pek fazla bilinmemesi ve yaygınlık kazanmaması, öte yandan kelâma dair Nihâyettü'l-akdâm adlı eserindeki belirgin Eş'arî karakter sebebiyle Şehristânî hem sonraki Eş'arîler hem de diğer ulema tarafından Sünnî/Eş'arî bir âlim olarak kabul edilmiştir. El-Milel'deki tarafsız üslubu Eş'arî kimliğini güçlendirmese de Şii temayüllere sahip olduğunu ifşa edecek bir mahiyette de değildir. Bu sebeple Kalhâtî, Şehristânî'yi Sünnî/Şâfi'i-Eş'arî bir müellif olarak tanımış olmalıdır.

bahsederken bâriz bir şekilde Şehristânî'den faydalandığı anlaşılmaktadır. Ne Şehristânî'yi ne de *el-Milel*'i tek bir yerde bile ismen anmasa da Kalhâtî'nin Şehristânî'nin *el-Milel*'ini esas aldığı ve malzemesini bu eserden hareketle oluşturduğu iki eser arasında yapılacak basit bir mukayese sonucunda açıkça ortaya çıkacaktır. Pek çok yerde Şehristânî'nin ifadelerini neredeyse aynıyla veren Kalhâtî'nin bazen Şehristânî'nin ortaya koyduğu malzemede eksiltmeler, özetlemeler veya seçmeler yaptığı görülmektedir. *El-Milel* ile taşıdığı büyük benzerliğin farkında olan Rieu, Kalhâtî'nin eserini "bir dereceye kadar Şehristânî'nin eserinden yapılmış bir muhtasar"²² olarak nitelermektedir. Ancak Kalhâtî, Şehristânî'den farklı olarak bazen fırkalara cevap vermekte, görüşlerini reddetmekte ve ilgili konuda hak fırka olan Ehlü'l-istikâme'nin (=Vehbiyye/İbâdiyye) görüşünü zikretmektedir.

Kalhâtî'yi 5./11. asırda yaşamış bir kişi olarak kabul eden Lewinstein ise, Şehristânî'nin Kalhâtî'nin kaynaklarından biri olduğunu değil tam aksine Kalhâtî'nin Şehristânî'nin ismini zikretmediği kaynaklarından biri olduğunu savunarak ve iki eser arasındaki benzerlikleri kendi tezini desteklemek üzere kullanarak ispatı daha zor olan bir işe girişmektedir.²³ Halbuki iki metin karşılaştırıldığında görülen birtakım yazım yanlışları ve yanlış aktarımların hep Kalhâtî tarafından yapılıyor olması, onun Şehristânî'den yararlandığını, ancak özellikle fırka isimlerinde zaman zaman okuma yanlışları yaptığını göstermektedir.²⁴

Kalhâtî'nin İslam fırkalarını tasnif ederken Şehristânî'den yalnızca malzeme bakımından istifade etmediği biçim bakımından da önemli ölçüde yararlandığı görünmektedir. Tıpkı Şehristânî gibi ana İslam fırkalarını Mu'tezile-Sifâtiyye-Havâric-Şî'a şeklinde dört adet olarak belirleyen ve tasnifin merkezine "73 fırka hadisi"ni koyan ve bunun bir sonucu olarak fırkaları 73 rakamına denk gelecek şekilde sıralayan Kalhâtî, alt kolların tasnifinde Şehristânî'den farklı olarak birtakım tasarruflarda bulunmuştur. Bu tasarrufların bir kısmı Kalhâtî'nin mezhebî âdiyetinden yani İbâdî oluşundan kaynaklanmakta veya diğer mezheplere yönelik İbâdî bakışı yansıtmaktadır. Bu durum bâriz olarak Sifâtiyye ana fırkasının alt kollarının tasnifinde ve bir

22 Rieu, Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum, s. 122.

23 Lewinstein Kalhâtî'nin 5./11. asır âlimlerinden olduğunu kabul edilmesiyle Rieu'nun tespitinin geçersiz olduğunu söylemektedir; bkz. Lewinstein, Studies in Islamic Heresiography, s. 29. Lewinstein'in el-Keşf ile el-Milel arasındaki benzerlikleri Şehristânî'nin Kalhâtî'den yararlandığı tezini ispat sadedinde kullandığı yerler için bkz. s. 62,76,107, 114, 149, 150. Lewinstein'in Şehristânî'nin Kalhâtî'nin kaynağı olduğunu değil de Kalhâtî'nin Şehristânî'nin kaynağı olduğu tezini savunması ispatı daha zor olanı tercih etmek demektir. Zira Uman dışına çıkmamış ve eseri az sayıdaki İbâdî ulema dışında tanınmayan Kalhâtî'nin eserini Şehristânî'nin nereden bulduğu ve kaynaklarını zikretme noktasında pek de cimri olmadığı halde niçin Kalhâtî'yi bu denli yararlanmış olmasına rağmen bir kere bile zikretmediği cevabı kolay verilebilecek bir soru değildir. Üstelik Şehristânî'nin el-Milel'i kısa sürede İslam coğrafyasının bir çok bölgesinde tanınır hâle gelmiş ve fırak sahasının en başarılı örneklerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Kalhâtî'nin Şehristânî'nin eserini elde etmesi ve ondan yararlanması tam tersi iddiaya göre ispatı daha kolay bir şeydir.

24 Van Ess, Der Eine und das Andere, II, 961.

ölçüde de Havâric fırkalarının tasnifinde görünmektedir. Mu'tezile ve Şi'a fırkalarının tasnifinde ise Kalhâtî ve Şehristânî'nin eserleri arasında neredeyse bir ayniyet söz konusudur.

Kalhâtî ile Şehristânî'nin tasniflerinin nerelerde uyduğu ve nerelerde farklılaştığını aşağıdaki tablolar üzerinde daha net görebiliriz. Kalhâtî tıpkı Şehristânî gibi İslam fırkalarını tasnif ederken ilk önce Mu'tezile fırkasını zikreder. Fırkayı Kaderiyye-Mu'tezile şeklinde adlandıran Kalhâtî fırkanın alt kollarında hem isim olarak hem de sıralama bakımından Şehristânî'yi aynıyla tekrar eder. Tek önemli farklılık Şehristânî'nin Mu'tezile'nin on iki alt kolunu zikrettikten sonra ayrı bir ana fırka olarak zikrettiği Cebriyye'nin üç alt kolunu, Kalhâtî'nin Mu'tezile'nin alt kollarıymış gibi zikretmesi ve toplamda Mu'tezile'ye on beş alt kol nispet etmesidir. Şehristânî'nin Cebriyye altında zikretmiş olduğu Cehmiyye-Neccâriyye ve Dırâriyye'nin Mu'tezile altında zikredilmesi açık bir hatadır. Fakat Kalhâtî'nin bu hatayı başta belirlediği dört ana fırka esasını ihlâl etmemek için yaptığı anlaşılmaktadır.

KALHÂTÎ

Kaderiyye & Mu'tezile

1. Vâsiliyye
2. Hüzeyliyye
3. Nazzâmiyye
4. Hâbitiyye
5. Bişriyye
6. Mu'ammeriyye
7. Muzdâriyye
8. Sümâmiyye
9. [Hişâmiyye] (metinden düşmüş)
10. Câhızıyye
11. Hayyâtıyye & Ka'biyye
12. Cübbâ'iyye & Behşemiyye

13. Cehmiyye
14. Neccâriyye
15. Dırâriyye

ŞEHRİSTÂNÎ

Mu'tezile

1. Vâsiliyye
2. Hüzeyliyye
3. Nazzâmiyye
4. Hâbitiyye & Hadsıyye
5. Bişriyye
6. Mu'ammeriyye
7. Muzdâriyye
8. Sümâmiyye
9. Hişâmiyye
10. Câhızıyye
11. Hayyâtıyye & Ka'biyye
12. Cübbâ'iyye & Behşemiyye

Cebriyye

1. Cehmiyye
2. Neccâriyye
3. Dırâriyye

Kalhâtî'nin Kaderiyye-Mu'tezile fırkalarına dair yaptığı tasnif onun Şehristânî'den ne denli etkilendiğinin en bârız **göstergelerinden biridir**. *el-Keşf*'in elimizde mevcut olan baskısında Kalhâtî Mu'tezile'nin on beş alt kolu olduğunu söylemesine rağmen metinde on dört **fırka geçmektedir**. **Buradan Kalhâtî'nin veya el-Keşf'in yazma nüshasını istinsah eden kişinin bir fırkayı unuttuğu veya zaman içerisinde metinden düştüğü anlaşılmaktadır**. Şehristânî'nin tasnifi ile yapılacak mukayese bu düşen fırkanın dokuzuncu

sırada sayılan Hişâmiyye fırkası olduğunu ortaya koymaktadır. İlginç bir durum olarak Umanlı İbâdî âlimlerden Sirhân b. Sa'îd el-İzkevi 1728 yılında yazdığı ve Kalhâtî'nin *el-Keşf*'teki fırka tasnifini aynıyla tekrarladığı *Keşfü'l-gummeti'l-câmi li ahhâri'l-ümme* adlı eserinde²⁵ Mu'tezile'nin on beş alt kolunu zikrederken tıpkı Kalhâtî gibi Hişâmiyye'yi unutmuştur. Bu durum Hişâmiyye fırkasını bizzat Kalhâtî'nin unuttuğunu veya gözden kaçırdığını veyahut da Hişâmiyye'nin eksik olduğu elimizdeki yazma nüshanın İzkevi tarafından da kullanıldığını göstermektedir.

Kalhâtî, Kaderiyye-Mu'tezile'den sonra Şehristânî'deki sıralamayı da takip ederek Sıfâtiyye'yi zikreder. Bu bölüm Kalhâtî'nin Şehristânî'den bilinçli bir şekilde ayrıştığı bir yerdir. Şehristânî, Sıfâtiyye başlığı altında Eş'ariyye-Müşebbihe-Kerrâmiyye şeklinde yalnızca üç fırka zikretmiş iken Kalhâtî Sıfâtiyye'ye on beş alt kol nispet etmiştir. Bunu yaparken Hanefiyye-Şâfi'yye-Mâlikiyye-Hanbeliyye gibi Sünnî fıkıh ekolleri tasnife dâhil edilmiş ve geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ancak Dâvûdiyye, Kehmesiyye,²⁶ Âbidiyye, Sevriyye, Rezîniyye, İshâkiyye, Vâhidiyye ve Zâhiriyye fırkalarının sadece isimleri verilmiş haklarında herhangi bir şey söylenmemiştir. Bu fırkalardan Âbidiyye, Sevriyye, Rezîniyye, İshâkiyye ve Vâhidiyye'nin aslında Şehristânî'nin Kerrâmiyye'nin altı alt kolu olarak isimlerini saydığı fırkalar arasında olduğu görülmektedir. Listede Dâvûdiyye ile Zâhiriyye'nin farklı fırkalar olarak zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Zirahem Dâvûdiyye hem de Zâhiriyye Dâvûd b. Alî ez-Zâhirî'ye nispetle birbiri yerine kullanılan isimlerdir. Buna göre Kalhâtî, Dâvûdiyye ile Zâhiriyye'nin aynı fırkaya tekabül ettiğini farkedememiştir.²⁷ Ancak Muhammed b. Abdilcelil'in dikkat çektiği üzere Dâvûdiyye, Şehristânî tarafından teşbihçiler arasında zikredilen Dâvûd el-Cevâribî'ye tâbi olanları ifade edebilir.²⁸ Nitekim Şehristânî Kehmes'in ismini verdiği bölümde Dâvûd el-Cevâribî'yi de zikretmektedir.²⁹ Buna göre Zâhiriyye de Dâvûd b. Alî ez-Zâhirî'ye nispet edilen fırka olmuş olmaktadır. Hulasa genel itibarıyla Kalhâtî'nin Sıfâtiyye'nin alt kollarını on beşe tamamlama noktasında olağanüstü

25 İzkevi eserinin "73 Fırka Olan İslam Fırkalarının Zikri ve Onlardan Her Bir Fırkanın İtikadının Zikri" başlıklı yirmi sekizinci bâbında İslam fırkalarını dört fasıl altında ele alır: bkz. Sirhân b. Sa'îd el-İzkevi, *Keşfü'l-gummeti'l-câmi li ahhâri'l-ümme*, thk. Muhammed Habîb Sâlih - Mahmûd b. Mübârek es-Selîmi?/es-Süleymî?, Maskat 2012, IV, 41-159. İzkevi'nin bu eserinden beni haberdar eden değerli meslektaş hocam Orhan Ateş'e müteşekkirim.

26 Metinde Kehsemiyye şeklinde geçmektedir; bkz. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 391. Bu fırkanın kendisine nispet edilmesi gereken "Kehmes", **Şehristânî** tarafından Haşviyye içerisindeki teşbihçiler (*müşebbihetü'l-haşviyye*) arasında zikredilmiştir; bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 120. Muhtemelen Kalhâtî veya *el-Keşf*'in yazma nüshasının müstensihi *el-Milel*'deki bu kelimeyi Kehsem şeklinde yanlış okumuş olmalıdır.

27 Van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 967.

28 Muhammed b. Abdilcelil ilginç bir şekilde *el-Keşf*'in İslam fırkaları ile alakalı bâblarını neşrettiği makalesinin dirâse kısmında Kalhâtî'nin fırkayı önce Dâvûdiyye adıyla sekizinci, daha sonra da Zâhiriyye adıyla on beşinci fırka olarak iki kez zikrettiğini belirtirken (bkz. "İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ...", s. 102), metin neşri yaptığı kısımda Dâvûdiyye'nin muhtemelen Dâvûd el-Cevâribî'ye nispet edilebileceğini söylemektedir; bkz. "İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ...", s. 207, dn. 744.

29 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 120.

bir gayret sarfettiği ve bu faaliyetinde en önemli kaynağının yine Şehristânî olduğu görülmektedir. Yani on beş alt kolu Şehristânî'nin eserindeki çeşitli yerlerden bulmak suretiyle oluşturmuştur.³⁰ Kalhâtî'nin Sıfâtiyye'nin alt kollarını tasnif ederken göze çarpan en önemli özellik, genelde fırak eserlerinde itikâdî fırkaların tasnifine dâhil edilmeyen fıkıh ekollerinin, ki Kalhâtî'nin tasnifindekiler Sünnî fıkıh ekolleridir, geniş bir şekilde ele alınması ve yer yer eleştirilmesidir.

KALHÂTÎ**Sıfâtiyye / Haşviyye**

1. Kerrâmiyye
2. Heysamiyye
3. Eş'ariyye
4. Mâlikiyye
5. Hanefiyye
6. Hanbeliyye
7. **Şâfi'yye**
8. Dâvûdiyye
9. Kehmesiyye
10. **Âbidiyye**
11. Sevriyye
12. Rezîniyye
13. **İshâkiyye**
14. Vâhidiyye
15. Zâhiriyye

ŞEHRİSTÂNÎ**Sıfâtiyye**

1. Eş'ariyye
2. Müşebbihe
3. Kerrâmiyye

Kalhâtî, Mu'tezile ve Sıfâtiyye'den sonra Şehristânî ile uyumlu bir şekilde Havâric fırkasını ele alır. Burası da Kalhâtî'nin yer yer farklılaştığı bir bölümdür. Havâric Hz. Ali'nin tahkime karar vermesi sonucunda ona karşı isyan eden grubu ifade etmektedir. Bu haliyle, Kalhâtî'ye göre, Havâric hak fırkayı temsil etmektedir. Ancak daha sonra durum değişir. Bu grubun içerisinde Abdullâh b. Vehb er-Râsîbî'yi imam olarak tanıyan Vehbiyye fırkası veya Abdullâh b. İbâd'ı takip eden İbâdiyye fırkası -ki bunlar tek bir fırkadır- hak yol üzere kalmaya devam ederken başta Nâfi b. el-Ezrak'a tâbi olan Ezrakîyye³¹

30 Nitekim Şehristânî'nin Kerrâmiyye'nin müstakil fırka olarak ele almaksızın alt kolları olarak zikrettiği Âbidiyye, Tümeniyye, Rezîniyye/Zerîniyye?, İshâkiyye, Vâhidiyye ve Heysamiyye ile Haşviyye'nin müşebbihesi arasında zikrettiği Kehmes ve Dâvûd el-Cevârîbi'ye nispetle Kehmesiyye ve Dâvûdiyye, yine itikâdî fırka listesine dahil etmeyip "Ehlül-furû" başlığı altında zikrettiği Mâlik b. Enes'in ashâbı, Muhammed b. İdris eş-Şâfi'nin ashâbı, Süfyân es-Sevri'nin ashâbı, Ahmed b. Hanbel'in ashâbı ve Dâvûd b. Ali el-İsfehânî'nin ashâbından oluşan Ashâbu'l-hadis ile Nu'mân b. Sâbit'in ashâbından oluşan Ashâbu'r-Re'y, Kalhâtî tarafından Sıfâtiyye'nin alt kolları olarak zikredilmiştir.

31 Ezrakîyye "Ehlül-istikâme'nin itikâdına ilk muhalefet eden, Müslümanların âsâlarını ilk kıran ve cemaatlerini ilk bölen fırka" şeklinde tanımlanmıştır; bkz. Kalhâtî, el-Keşf ve'l-beyân, II, 422, 423.

olmak üzere diğer Hâricî fırkalar ana bünyeden ayrılmak suretiyle sapkınlığa düşmüşlerdir. Yani müellifin “Hak fırka” veya “Ehlü'l-istikâme” olarak ifade ettiği Vehbiyye/İbâdiyye fırkası, Hz. Ali'ye tahkim kararı sebebiyle isyan eden Havâric içerisinde çıkmış olsa da Havâric'in diğer tüm fırkalarından farklı bir yerde durmaktadır. Böylece müellif Vehbiyye/İbâdiyye'yi diğer tüm Hâricî fırkalardan ayrı tutmaya özen göstermektedir. Zira Vehbiyye hak fırkayı ifade ederken diğerleri hadiste cehennem gideceği belirtilen sapkın fırkalar arasındadır. Hz. Ali'ye isyan eden grubun içerisinde çıkmaları bakımından Havâric altında anılmak durumunda olsalar da Vehbiyye/İbâdiyye ile Havâric'in diğer fırkalarını mahiyet itibarıyla ayrı değerlendirmek gerekecektir.³² Hatta müellifin bizzat kendisi bazen diğer tüm Hâricî fırkaları Havâric ismi altında değerlendirir³³ ve zaman zaman sert bir dil kullanır.

Havâric fırkası hak fırka olan Vehbiyye/İbâdiyye dışında tıpkı Mu'tezile ve Sıfâtiyye gibi on beş alt koldan müteşekkildir. Yazarın Havâric'de de alt kol sayısını on beşte tutma gayreti içerisinde olması dikkat çekicidir. Kalhâtî'nin on beş alt kolu belirlerken ve onların görüşlerini verirken yer yer Şehristânî'den yararlandığı açıktır. Ancak özellikle bu kısımda Şehristânî'den başka kaynaklarının da olduğu anlaşılmaktadır. Fakat müellif bu kaynaklarından da açıkça bahsetmemektedir. Bu noktada müellifin Umanlı İbâdimüelliflerin eserlerinden istifade ettiği düşünülebilir. Nitekim eserin başka bölümlerinde Seleme b. Müslim el-Avtebî'nin (5./11.yy) *Kitâbu'z-ziyâ*, Nicâd b. Mûsâ'nın (ö. 513/1119) *Kitâbu'l-ekille*, Ebû'l-Mü'sir [es-Salt b. Hamîs el-Harûsî]'nin (3./9. yy) *Sîre'si* gibi bazı Umanlı İbâdî kaynakları açıkça zikretmektedir. Kalhâtî'nin Havâric hakkındaki bilgisini derlerken bu veya ismini zikretmediği müelliflerden yararlandığı düşünülebilir.³⁴ Nitekim İbâdî müellifler arasında özelde de Uman İbâdileri arasında İbâdiyye inançlarını ortaya koyan, böylece İbâdiyye'yi diğer Hâricî fırkalardan ayırma ve farkını ortaya koyma amacına da hizmet eden bir *Sîre* geleneğinin varlığı burada hatırlanmalıdır.³⁵ Böylece Kalhâtî'nin *Sîre* türü eserlerden Havâric'e dair bilgisini oluşturduğu düşünülebilir.

32 Bu tespitleri krş. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 421-423.

33 Örnek olarak bkz. Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 425: “Bu, Havâric'in hatalı olduğunu gösteren bir durumdur.”

34 Van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 969-970.

35 Sadece İbâdîler değil diğer Hâricî gruplar arasında da erken dönemlerden itibaren yaygın olan “Sîre” türü eserler, cami kürsülerinde halka hitaben okunmak üzere ‘neye inanmalı, neye inanamamalı, ne yapmalı ne yapmamalıyız’ı ifade etmek üzere kaleme alınan bir tür akaid manifestolardır; bkz. Patricia Crone - Fritz W. Zimmermann, *The Epistle of Sâlim b. Dhakwân*, Oxford - New York 2001, s. 23-25. Bu bağlamda müellif doğru inancı, yanlış görüşleri ve onları savunan fırkaları zikrederek ve eleştiriler getirerek ortaya koyar. Alışık olduğumuz anlamda fırkalar tasnif edilmemiş olsa da müellifin yaşadığı dönemdeki fırkalar ve görüşleri hakkında dikkate değer bilgiler sunulur. Uman'da *sîre* geleneği ve örnekleri hk. bkz. Abdulrahman al-Salimi, *The Omani Sîyar as a Literary Genre and its Role in the Political Evolution and Doctrinal Development of Eastern İbâdism, with Special Reference to the Epistles of Khwârizm, Khurâsân and Manşûra*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Durham, Durham 2001; amlf., “Identifying the (İbâdî/Omani) Sîyar”, *Journal of Semitic Studies*, C. 55, Sa. 1, Oxford 2010, s. 115-162.

KALHÂTÎ**Havâric**

Vehbiyye / İbâdiyye

1. Ezrakıyye
2. Necdiyye
3. Ataviyye
4. A'semiyye
5. Sâlihıyye
6. Beyhesiyye
7. Acrediyye
8. Meymûniyye
9. Sufriyye
10. Hafsiyye
11. Sa'lebiyye
12. Ahnesiyye
13. Hâzimiyye
14. Halfiyye
15. **Şu'aybiyye**

ŞEHRİSTÂNÎ**Havâric**

1. Muhakkime

2. Ezârıka
3. Necedât
4. Beyhesiyye
- Acârıde
5. Saltiyye
6. Meymûniyye
7. Hamziyye
8. Halfiyye
9. Etrâfiyye
10. **Şu'aybiyye**
11. Hâzimiyye
- Se'âlîbe
12. Ahnesiyye
13. Ma'bediyye
14. Ruşeydiyye
15. **Şeybâniyye**
16. Mükremiyye
17. Ma'lûmiyye & Mechûliyye
18. Bide'iyye
- İbâdiyye**
19. Hafsiyye
20. Hârisiyye
21. Yezidiyye
22. Sufriyye & Ziyâdiyye

Kalhâtî'nin tasnif ettiği son ana fırka Şî'a'dır. Bu bölümde de Şehristânî etkisi bâriz bir şekilde görünmektedir. Fırka sayısını 73'e vardırarak için Şîi fırkaları yirmi yedi adet olarak saymak durumunda kalan Kalhâtî'nin tasnifinde garip bir husus göze çarpmaktadır. O da Şehristânî'nin Şî'a'nın ana kolları olarak saydığı Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye ve Gâliye'nin Kalhâtî tarafından ana kol-alt kol ayırımına tabi tutulmaksızın alt kollar arasında sayılmasıdır.

KALHÂTÎ**Şî'a**

1. Keysâniyye
2. Muhtâriyye
3. Hâşimiyye
4. Benâniyye
5. Rizâmiyye
6. Zeydiyye
7. Cârûdiyye
8. Süleymâniyye
9. Sâlihîyye
10. **İmâmiyye**
11. Bâkriyye & Ca'feriyye
12. Nâvûsiyye
13. **İsmâ'îliyye**
14. Eftahîyye
15. Semtiyye
16. Müseviyye & Mufaddaliyye
17. Gâliye
18. Sebe'iyye
19. Kâmiliyye
20. Albâ'iyye
21. Muğîriyye
22. Mansûriyye
23. Hattâbiyye
24. Keyyâliyye
25. Hişâmiyye
26. Nu'mâniyye
27. Nusayriyye/İshâkiyye/
Bâtîniyye/ Karmatîyye/
Müdrîkiyye [Mazdekiyye?]/
[Ta'lîmiyye]/ Mülhîde

ŞEHRİSTÂNÎ**Şî'a**

- Keysâniyye
1. Muhtâriyye
2. Hâşimiyye
3. Benâniyye
4. Rizâmiyye
- Zeydiyye
5. Cârûdiyye
6. Süleymâniyye
7. Sâlihîyye & Betriyye
- İmâmiyye**
8. Bâkriyye & Ca'feriyye
9. Nâvûsiyye
10. Eftahîyye
11. **Şumeytiyye**
12. **İsmâ'îliyye-i Vâkıfiyye**
13. Müseviyye & Mufaddaliyye
14. **İsnâ Aşeriyye**
- Gâliye
15. Sebe'iyye
16. Kâmiliyye
17. Albâ'iyye
18. Muğîriyye
19. Mansûriyye
20. Hattâbiyye
21. Keyyâliyye
22. Hişâmiyye
23. Nu'mâniyye & Şeytâniyye
24. Yûnusiyye
25. Nusayriyye & İshâkiyye
26. **İsmâ'îliyye & Bâtîniyye**

Genel olarak Kalhâtî'nin fırka tasnifinde gerek fırkaların kimliklerinin belirlenmesinde ve sıralamasında gerekse de görüşlerine dair verilen malumat- ta en önemli kaynağının Şehristânî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak müellif eserinin başka yerlerinde zaman zaman kaynaklarının isimlerini verse de Şehristânî'den asla bahsetmemektedir. Bunun sebebi üzerinde düşünmek gerekmektedir. Muhtemelen Kalhâtî, farklı bir mezhebi kimliğe sahip olan Şehristânî'den yararlandığını söylemek istememiş olabilir.³⁶ Burada Uman

36 Muhammed b. Abdilcelîl, Kalhâtî'nin İbâdî olmayan kitaplardan malzeme devşirmiş olmasının uzak bir ihtimal olmadığını belirtir; bkz. "İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ...", s. 105.

dışına çıkmadığı anlaşılan Kalhâtî'nin Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'ine nasıl ulaştığı sorusu da cevap beklemektedir. Döneminde gerek İran ve Hint coğrafyası gerekse de Kuzey Afrika ile yapılan ticaretin en önemli liman merkezlerinden biri olan Kalhât³⁷ şehrinde yaşayan Kalhâtî'nin ticari faaliyetler sonucu Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inin bir nüshası ile karşılaşması pekâlâ mümkündür. Zaten Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i, yazıldıktan sonra kısa bir zaman içerisinde nüshaları İslam dünyasının çeşitli yerlerine ulaşmış ve ciddi tesirler meydana getirmiş bir eserdir.

Kalhâtî bir şekilde Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inin bir nüshasını elde etmiş ve eserinin diğer dinler ve İslam fırkaları ile alakalı kısımlarını oluştururken özellikle bu eserden istifade etmiş, ancak mezhebî farklılık dolayısıyla Şehristânî'ye açık bir referansta bulunmak istememiş olabilir.

2. KALHÂTÎ'NİN EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'DAKİ FIRKA TASNİFİNİN KARAKTERİSTİKLERİ

3.1. 73 Fırka Hadisini Esas Alması

Kalhâtî'nin İslam fırkalarına dair yaptığı tasnifin en önemli özelliği 73 fırka hadisine referansta bulunarak hadiste zikredilen 73 rakamını esas almasıdır. Buna göre fırka sayısını toplamda 73'e tamamlamaya çalışmış, bunlardan birini 'kurtuluşa eren fırka' olarak belirleyip diğerlerini cehenneme gidecek sapkın fırkalar şeklinde kurgulamıştır. Kalhâtî'den daha önce İbâdî müelliflerin 73 fırka hadisini ve 73 rakamını esas alan bir fırka tasnifi geliştirdiklerini bilmiyoruz.³⁸ Bu sebeple Kalhâtî'nin bu girişimini İbâdîfirak literatüründe bir yenilik olarak görebiliriz. Bu noktada Şehristânî'nin etkisi büyüktür.

Yahudilerin 71, Hristiyanların 72 fırkaya ayrıldığını İslam ümmetinin de 73 fırkaya ayrılacağını ve bunlardan yalnızca tek bir fırkanın kurtulacağını beyan eden 73 fırka hadisi³⁹ firak literatüründe eserlerin tasnif biçimini, üslubunu, fırkaları ele alış tarzını ve diğer fırkalara yönelik bakışı önemli ölçüde etkilemiş bir hadistir. Hadisin sıhhatini kabul etmeyen veya fırkaları ele alırken hadisi dikkate almayan firak müellifleri bulunmakla birlikte genel olarak benimsenen tavır hadisin esas alınması şeklindedir. Hadisi esas alan firak yazarları hadiste geçen 73 rakamının hakiki bir sayı mı yoksa çokluktan kinaye mi olduğu konusunda farklı tavırlara sahip olmuştur. Bu konuda çoğunluk sayının hakikat ifade ettiğini benimseyerek tasniflerindeki fırka

37 Wilkinson, "Oman and East Africa", s. 298, 300, 302.

38 Örneğin Kalhâtî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış Avtebî (ö. 6./12. yüzyılın başları) 73 fırka hadisini eserinde zikretmesine rağmen İslam fırkalarını ele aldığı yerde 73 rakamına göre bir tasnif yapmamaktadır; krş. Seleme b. Müslim el-Avtebî es-Suhârî, Kitâbu'z-ziyâ, Maskat 1990, ("Bâb fi şey min ihtilâfi'l-firak ve'l-mezâhib ve'l-ekâvil" ve "Bâb fi ihtilâfi'n-nâs fi'l-makâlât" başlıkları altında), III, 147 vd.

39 73 Fırka hadisinin rivayet formlarına dair derinlikli bir araştırma için bkz. Muhammed Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

sayısını 73'e tamamlama gayreti içerisine girmiştir.⁴⁰ Kalhâtî'nin tasnifindeki temel tutumu dabu şekildedir. Fırka tasnifinde 73 fırka hadisini ve hadiste zikredilen 73 rakamını esas alan müellifler 73 rakamına ulaşmak için çeşitli usuller denemişlerdir. Kalhâtî'nin usulü ise Kaderiyye (15 fırka) + Sıfâtiyye & Haşviyye (15 fırka) + Havâric (1 [Fırka-i nâciye=Vehbiyye/İbâdiyye] + 15 fırka) + Şî'a (27 fırka) = 73 fırka (15+15+[1+15]+27=73) şeklindedir.

Kalhâtî'nin naklettiği 73 fırka rivayeti son kısmı hariç Şehristânî'den alınmış gibi durmaktadır. Çünkü her iki müellifin naklettiği rivayet, hadisin genel kabul gören ve çokça rivayet edilen formunda yer almayan 'Mecusîlerin yetmiş fırkaya bölündüğü' şeklindeki ifadeyle başlamaktadır.⁴¹ Ancak Kalhâtî'deki rivayette kurtuluşa eren fırkanın kimliğinin açıklandığı son bölüm Şehristânî'nin kullandığı rivayetten hatta nakledilen diğer tüm 73 fırka rivayetlerinden farklıdır. Şehristânî'deki rivayette Hz. Peygamber'e kurtuluşa eren fırkanın (*fırka-i nâciye*) kim olduğu sorulmuş, o da "Ehl-i Sünnet ve Cemaat'tir" cevabını vermiş, bunun üzerine "Sünnet ve cemaat nedir?" sorusu sorulunca buna da "Ben ve ashabımın bugün üzerinde bulunduğu hâldir" cevabını vermiştir.⁴² Kalhâtî ise elbette kurtuluşa eren fırkanın "Ehl-i Sünnet ve Cemaat" olarak açıklandığı bu bölümü alamazdı, o nedenle "*Kurtuluşa eren (fırka) benim sîretim üzere bulunan ve Allah'ın kitabı ile sünnetime sarılanlardır*" şeklindeki bir başka rivayet formunu nakleder.⁴³ Bu haliyle rivayetin Kalhâtî dışında bir kaynağını henüz tespit edebilmiş değiliz. Kalhâtî rivayetindeki kurtuluşa eren fırkaya dair tanımlamanın Vehbiyye/İbâdiyye'ye işaret eden bir ifade olduğunu düşünerek kullanmış olmalıdır.

1.2. Dört Ana Fırka Vurgusu

Kalhâtî'nin fırka tasnifinde göze çarpan en önemli özelliklerden birisi de dört rakamına yapılan özel vurgudur. Kalhâtî öncelikle tıpkı Şehristânî gibi Mecusilik-Yahudilik-Hristiyanlık-İslam şeklinde dört dinin zikredildiği 73 fırka rivayetini nakleder. Üstelik Kalhâtî bu dört ana dinin her birinin dört ana fırkaya ayrılıp daha sonra bu fırkaların da hadiste bildirilen rakama, yani sırasıyla 70, 71, 72 ve 73'e ulaşan alt kollara bölündüğünü belirtir.⁴⁴ Buna uygun olarak bu dört dini ele alırken her birini dört ana fırkaya böler. Şehristânî'de de dört ana fırka vurgusu mevcuttur. Ancak bu durum İslam fırkaları ile sınırlıdır, diğer dinlere teşmil edilmemiştir.

40 Fırak müelliflerinin 73 fırka hadisi karşısındaki tutumları ve hadisin fırak eserlerindeki etkileri hk. bkz. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, Sa. 2, Bursa 2005, s. 147-160.

41 Nitekim 73 fırka hadisinin tüm rivayet formları üzerine çalışan Eren'e göre, Şehristânî'nin ve Kalhâtî'nin kullandığı şekliyle Mecusîler'den ve onların kaç fırkaya bölüneceğinden bahseden bir rivayet ne erken dönem kaynaklarda ne de özellikle bu hadise yer veren hadis kitaplarında zikredilmemektedir; bkz. Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, s. 98.

42 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 20.

43 «الناجي من سار بسيرتي و أخذ بكتاب الله و سنتي» Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*.II, 263, ayrıca bkz. II, 309, 323.

44 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*.II, 325.

İslam fırkaları özelinde hem Şehristânî hem de Kalhâtî dört ana fırka vurgusu yapmaktadır. Ancak bu dört fırkanın belirlenmesinde iki müellifin takip ettikleri usullerifarklıdır. Şehristânî dört ana fırkasını belirlerken İslam ümmetinin fırkalara bölünmesine sebep olan dört temel tartışma konusu (*kâ'ide*) belirlemek suretiyle dört ana fırkaya ulaşırken Kalhâtî dört ana fırkaya İslam ümmetinin fırkalara bölünmesinin tarihî süreç içerisindeki hikâyesini takip ederek ulaşır. Buna göre Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ümmet, onu öldüren "Ehlü'l-İstikâme"; Hz. Osman'ın durumu hakkında susan Vâkife-i Şükkâk ve Hz. Osman'ın kanını talep eden Osmâniyye şeklinde üç gruptan oluşmuş, Hz. Ali'nin hakeme gitmesiyle de Şî'a ve Havâric ortaya çıkmıştır. Vâkife-i Şükkâk, Kaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye'nin; Osmâniyye de Sıfâtiyye, Müşebbihe ve Haşviyye'nin özüdür. Buna göre İslam fırkaları Kaderiyye/Mu'tezile, Sıfâtiyye/Haşviyye, Havâric ve Şî'a olmak üzere dört tanedir.⁴⁵ Şehristânî ise müstakil bir fırka kabul edilmenin şartı olarak dört temel *kâ'ideden* (Kader ve Adalet, Sıfatlar ve Tevhid, Va'd ve Va'id, İmamet) herhangi birinde kendine has bir görüşü olma şeklinde bir prensip ortaya koyar ve netice olarak tedahüller göz ardı edildiğinde Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric, Şî'a şeklinde dört ana fırkaya ulaşır.⁴⁶ Dört ana fırkanın kimlikleri hem Şehristânî'de hem de Kalhâtî'de aynıdır. Ancak Şehristânî ana fırkaların alt kollarıyla birlikte detaylı tasnifine geçtiğinde dört ana fırka prensibini koruyamaz ve Cebriyye ile Mürcie'yi de ilave etmek suretiyle altı ana fırka zikreder. Ancak yine de onun Cebriyye'yi "kader ve adalet" *kâ'idesinin*, Mürcie'yi de "va'd ve va'id" *kâ'idesinin* bir neticesi olarak kabul ettiği varsayılarak dörtlü tasnifini korumuş olduğu kabul edilebilir. Nitekim Cebriyye'yi Kaderiyye'den, Mürcie'yi de Havâric'den sonra zikretmesi bunu göstermektedir. Fakat bu noktada Kalhâtî'nin başta koyduğu dört ana fırka prensibine Şehristânî'de olduğunun aksine herhangi bir teville gerek bırakmaksızınâşikâr bir şekilde sonuna kadar sâdik kaldığı görülmektedir. Bu durum bırakım garipliklere de sebep olmuştur. Örneğin Şehristânî'nin on iki alt koldan oluşan Kaderiyye'den sonra zikrettiği Cebriyye'nin Cehmiyye-Dirâriyye-Neccâriyye şeklindeki üç alt kolu Kalhâtî'de Kaderiyye'nin onüç, ondört ve onbeşinci kolları olarak zikredilmiştir. Halbuki bu üç kolun Kaderiyye ana fırkası altında gösterilmesi mümkün değildir. Fakat Kalhâtî dört ana fırka prensibine sonuna kadar bağlı kalmak pahasına onları Kaderiyye'nin alt kolları arasında zikretmiştir. Öte yandan Kalhâtî, Şehristânî'nin aksine Mürcie'yi tasnifine hiç dâhil etmemiştir.

İslam fırkalarının tasnifinde dört ana fırka belirleme fırka tasnifi yapan farklı fırkalara mensup özellikle erken dönem müelliflerinin pek çoğunda rastladığımız bir usuldür.⁴⁷ Bu nedenle dört rakamına yapılan vurguyu belli

45 Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 324-326.

46 Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, I, 20-22.

47 Örneğin Şehristânî'nin verdiği bilgiye göre İmâmî Şîi âlimlerden Şeytânü't-tâk veya Mü'minü't-tâk lakaplı Ebû Ca'fer Muhammed b. Nu'mân el-Beceli (ö. 180/796?) ile Nevbahtî ve Ebû Halef el-Kummi; İsmâîli-Karmatî dâi Ebû Temmâm ana İslam fırkalarının dört tane olduğunu söyleyen farklı fırkalara mensup erken dönem âlimleri arasında zikredilebilir. Bunun ya-

bir itikâdî fırkaya hasretmek zordur. Bu noktada Kalhâtî'nin tasnifinde dört rakamını vurgularken herhangi bir İbâdî fikir veya anlayışa dayandığını söylemeyi gerektirecek bir durum görünmemektedir. Ancak en azından onun Şehristânî'nin "dört ana fırka" şeklindeki anlayışından etkilenerek bunu daha katı ve şumüllü bir şekilde tasnifinde uyguladığını düşünebiliriz.

1.3. Sünnî Fıkıh Ekollerinin Tasnife Dâhil Edilmesi

Kalhâtî'nin tasnifinin dikkat çekici yönlerinden birisi de fırka tasnifinin itikâdî fırkalar ile sınırlı kalmayıp özellikle Sünnî fıkıh ekollerini de kapsamasıdır. Dört ana fırkadan ikincisi olarak zikredilen Sıfâtiyye altında on beş alt kol zikreden Kalhâtî, bunlar arasında Mâlikiyye-Hanefiyye-Hanbeliyye-Şâfi'yye gibi Sünnî fıkıh ekollerini zikretmiş ve geniş bir şekilde onların görüşlerini-ki bunlar fıkha daırdır-vermiştir. Bunları işlerken onların fikhî görüşlerini çoğu zaman "*onların garipliklerinden birisi de ...*" ifadesiyle verir. Sünnî fıkıh mezheplerine ayrılan bu bölüm özellikle de Hanefiyye ile Şâfi'yye'nin görüşlerinin verildiği kısım oldukça uzundur. Kalhâtî'nin itikâdî fırkalara dair yapılan bir tasnife fıkıh ekollerini katması Sıfâtiyye'nin alt kollarını on beşe tamamlama gayesine matuf olabilir. Zira Şehristânî Sıfâtiyye'ye yalnızca üç alt kol nispet etmektedir. Geriye bulunması gereken on iki alt kol kalmaktadır. Öte yandan Kalhâtî, bu vesileyle Sünnîliğin toplum içerisindeki güçlü görünümüleri olan fıkıh ekollerini de eleştirmek istemiş olabilir.

1.4. Savunmacı ve Reddiyeci Tavrı

Fırka tasnifinde ve fırkalara dair kullandığı malzemede büyük ölçüde Şehristânî'den yararlanan Kalhâtî fırkaları ele alırken Şehristânî gibi mümkün olduğu ölçüde tarafsız kalmaya çalışan bir tutum izlememektedir. Çoğu zaman fırkaların görüşlerini verdikten sonra Kur'ân âyetleri ve hadisler kullanarak onları reddetmeye çalışır. Bunu yaparken zaman zaman ağır ifadeler kullanmaktan geri durmaz. Örneğin Hâricî fırkalardan Ezrakiyye'nin görüşlerini verirken "*Allah'ın onları saptırdığı ve gözlerini kör ettiği görüşlerden birisi de...*" ifadesini kullanır.⁴⁸ Yine çoğu zaman fırkaların görüşlerini hak fırka

nında Ashâbu'l-hadis içerisinde Yûsuf b. Esbât (ö. 196/811-2 veya 199-814-5) ve Abdullâh ibnül-Mübârek (ö. 181/797); Yemenli Sünnî müelliflerden Ebû Muhammed el-Yemenî (ö. 540/1145'den sonra), es-Seksekî (ö. 683/1284) ve el-Yâfi'î (ö. 786/1367) gibi fırak müellifleri de ana fırkaların tamamını değil ama fırka-i nâciye dışında kalan ana bidat fırkalarını dört adet olarak belirlemişlerdir. (Burada konu ile çok alakalı olmadığı ve geniş yer tutacağı endişesiyle detayları ve referansları zikretmeksizin yalnızca söz konusu âlimlerin isimlerini vermeyi tercih ediyoruz). Diğer yandan tasnifinde dört rakamını hususen vurgulayan bir başka müellif coğrafyacı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî'dir (ö. 387/997'den sonra). O, fırka tasnifini dört rakamını vurgular tarzda yaptıktan sonra bunun sebebinin 'Niçin tasnifini insanların genellikle yaptığı gibi yedi sayısına göre değil de dört sayısına göre yaptın?' şeklinde mevhum bir soru sorarak cevap sadedinde açıklar. Buna göre o, kutsal kitapların, Ka'be'nin köşelerinin, haram ayların vs sayısının dört olması dolayısıyla böyle bir yol takip etmiştir; bkz. Mukaddesî, *Ahşenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 38. Kalhâtî'nin tasnifindeki dört rakamına yaptığı vurgunun Mukaddesî'ninki ile benzer bir sâikten kaynaklandığına dair herhangi bir şey söylememiz şu an için mümkün değildir.

48 Kalhâtî, el-Keşf ve'l-beyân, II, 427.

olarak nitelediği Ehlü'l-İstikâme'nin yani Vehbiyye/İbâdiyye'nin görüşleri ile mukayese eder ve Ehlü'l-istikâme'nin görüşlerini savunur.

Muhammed b. Abdülcelil, Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ı İbâdiyye'nin kurtuluşa eren fırka olduğunu *isbât* için kaleme aldığını ve dolayısıyla bu gayenin muhaliflere karşı tartışmaya girmeyi ve onları reddetmeyi (*cidâl* ve *rudûd*) gerekli kıldığını belirtir. Ona göre Kalhâtî, tarihî hadiseleri bizzat onları nakletmek için değil, hasımlarını *redd*, kendi ashabının ise görüşlerinin doğruluğunu *isbât* için konu edinmiştir.⁴⁹

SONUÇ

6./12. yüzyılın sonları ile 7./13. yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılan Uman İbâdilerinden Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ı İbâdi fırak edebiyatında Şehristânî etkisinin açık bir şekilde görüldüğü ilk eserdir.⁵⁰ Şehristânî'den yaklaşık yarım asır sonra yaşadığı anlaşılan Kalhâtî'nin fırka tasnifinde Şehristânî'nin *el-Milel*'inden faydalanması *el-Milel*'in yazıldıktan kısa bir süre sonra nüshalarının İslam dünyasının çeşitli bölgelerinehatta Uman'a bile ulaştığını ve dinler ile İslam fırkaları alanında güvenilir bir referans kabul edildiğini göstermektedir. Muhtemelen *el-Milel*'in nisbeten tarafsız ve ilmî üslubu, mezhebî farklılığa rağmen, Kalhâtî'nin bu esere teveccüh göstermesini temin etmiştir. Ancak ne var ki, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inden önemli ölçüde yararlandığı anlaşılan Kalhâtî'nin eserinin diğer yerlerinde kaynaklarını belirtmekten çekinmemesine rağmen Şehristânî'den ve *el-Milel*'den hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Muhtemelen o, Sünnî/Şâfi'i-Eş'arî kimliği ile tanınan kaynağını gizleme ihtiyacı hissetmiş olmalıdır. Bu, Şâfi'ilerin o dönemde İbâdilerin başta gelen rakiplerinden biri olduğu⁵¹ düşünüldüğünde anlaşılabilir bir durumdur.

Döneminde Uman'ın dış dünyaya açıldığı önemli bir liman şehri olan Kalhâtî'nin bölge halkının yalnızca ticaret malları ile değil Şehristânî'nin *el-Milel*'i gibi kitaplarla da tanışmasına vesile olduğu anlaşılmaktadır. Bu vesileyle 73 fırka hadisine ve hadiste belirtilen 73 rakamına dayanmak suretiyle oldukça 'şematik' olan Eş'arî fırka tasnif geleneği Kalhâtî aracılığıyla İbâdi perspektife uygun bir şekilde uyarlanarak İbâdi fırak literatürüne girmiştir. Ayrıca Kalhâtî'nin fırka tasnifi 11./17. yüzyılın sonları ile 12./18. yüzyılda yaşayan Sirhân b. Sa'îd el-İzkevî tarafından *Keşfü'l-gummeti'l-câmiadlı* eserinde kullanılmış ve tekrar edilmiştir.

49 Muhammed b. Abdülcelil, "Minhâcü'l-Kalhâtî fi'r-redd alâ husûmihi ...", s. 168-169. Kalhâtî'nin diğer fırkaları ele alırken takip ettiği metoduna dair Muhammed b. Abdülcelil'in tespitleri için bkz. s. 176 vd.

50 Van Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 960.

51 Wilkinson, *Ibadism*, s. 408.

Kaynakça

- AVTEBÎ, Seleme b. Müslim es-Suhârî, *Kitâbu'z-ziyâ*, C. III, Maskat1990.
- BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der Arabischen litteratur: zweiter supplementband (GAL S)*, C. II, Leiden 1938,s. 568.
- COOK, Michael, *Early Muslim Dogma*, Cambridge1981.
- CRONE, Patricia -ZIMMERMANN, Fritz W., *The Epistle of Sâlim b. Dhakwân*, Oxford - New York2001.
- EREN, Muhammed Emin, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- GAISER, Adam, "Al-Qalhâtî's *al-Kashf wa-l-bayân* and the Construction of a Medieval İbâdî Identity", Basılmamış bildiri, *The MESA Annual Meeting, Washington D.C. 1-4 December 2011*.
- GÖMBEYAZ, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, Sa., 2, Bursa2005, s. 147-160.
- İZKEVÎ, Sirhân b. Sa'îd, *Kesfû'l-gummeti'l-câmi li ahhârî'l-ümme*, thk. Muhammed Habîb Sâlih- Mahmûd b. Mübârek es-Selîmî?/es-Süleymî?,C. IV,Maskat2012, s. 41-159.
- KAFAFÎ (=KEFÂFÎ), Muhammad A., "The Rise of Khârijism according to Abû Sa'îd Muhammad b. Sa'îd al-Azdi al-Qalhâtî", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb/Bulletin of the Faculty of Arts*, C. 14, Kahire 1952,s. 29-48; Türkçe çevirisi: "Abû Sa'îd Muhammad b.Sa'îd al-Azdi al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fırlah, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, Ankara1980, s. 177-191.
- KALHÂTÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'îd el-Ezdi, *el-Kesf ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif, C. I-II,Maskat1980.
- KÂŞİF, Seyyide İsmail, "Mukaddime", C. I, *el-Kesf ve'l-beyân* içinde, 5-19.
- LEWINSTEIN, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firqat Traditions*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, Princeton1989.
- MUHAMMED B. ABDİLCELİL, "Hilâfetü Osmân ve Âli min kitâbi'l-Kesf ve'l-beyân", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnusiyye*, C. 11, Tunus 1974, s. 179-238.
- _____ "İtikâdâtü'l-Mu'tezile ve'l-Kaderiyye ve's-Sifâtiyye ve'l-Haşviyye ve Fırakuhâ min kitâbi'l-Kesf ve'l-beyân", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnusiyye*, C. 18, Tunus 1980, s. 89-214.
- _____ "Minhâcü'l-Kalhâtî fi'r-redd alâ husûmihî min hilâli mâ tubî'a min kitâbi'l-Kesf ve'l-beyân", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnusiyye*, C. 27, Tunus 1988, s. 167-187.
- MUKADDESÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed eş-Şâmî el-Bessâri, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. M. J. de Goeje, Leiden1967.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "The Different Stances of al-Shahrestânî -A Study of the Sectarian Identity of Abû l-Fath al-Shahrestânî in relation to his Qur'anic Commentary, *Ma'fâtih al-asrâr-*", *İlahiyat Studies*, C. 1, Sa. 2, Bursa 2010, s. 195-239; Makalenin gözden geçirilmiş Türkçe versiyonu: "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, Sa. 1, Adana 2012, s. 1-41.

- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ziyâiddîn Ömer, *Münâzarâtu Fahriddîn er-Râzî fi bilâdi Mâverâinnehr*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut 1966; Türkçe çevirisi: "Fahrettin er-Râzî'nin Tartışmaları II", çev. Ömer Ali Yıldırım, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, Sa. 9, Şırnak 2014, s. 113-134.
- RIEU, Charles, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London 1894.
- AL-SALİMÎ, Abdulrahman, *The Omani Siyar as a Literary Genre and its Role in the Political Evolution and Doctrinal Development of Eastern Ibâdism, with Special Reference to the Epistles of Khwârizm, Khurâsân and Manşûra*, Basilmamış Doktora Tezi, University of Durham, Durham 2001.
- _____ "Identifying the (Ibâdi/Omani) Siyar", *Journal of Semitic Studies*, C. 55, Sa. 1, Oxford 2010, s. 115-162.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ - Ali Hasan Fa'ûr, C. I, Beyrut 1996.
- VAN ESS, Josef, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*, C. I-II, Berlin - New York 2010.
- WILKINSON, John C., "Oman and East Africa: New Light on Early Kilwan History from the Omani Source", *The International Journal of African Historical Studies*, C. 14, Sa. 2, Boston 1981, s. 272-305.
- _____ "The Early Development of the Ibâdi Movement in Başra", *Studies on the First Century of Islamic Society* içinde, ed. G.H.A. Juynboll, Carbondale - Edwardsville 1982, s. 125-144, 241-249.
- _____ *The Imamate Tradition of Oman*, Cambridge 1987.
- _____ *Ibadism: Origins and Early Development in Oman*, Oxford 2010.